

FRASEOLOGISM *VERSUS* KÕNEKÄÄND*

KATRE ÕIM

Annotatsioon. Eesti fraseologismide süntaktilist struktuuri ja leksikaalset koosseisu iseloomustab suhteline vabadus, avatus erisugustele muutustele. Sellest tulenevalt on kõnealuse materjali süstematiseerimise juures oluline arvestada võimalusega, et igapäevases keelekasutuses võidakse üht või teist väljendit jätkata, ilma et see tooks kaasa mingeidki raskusi väljendist arusaamisel. Teisalt ilmnevad fraseologismides mitmesugused grammatilised ja leksikaalsed piirangud. Selle asemel et käsitada konkreetset arhiiviainest potentsiaalsete kõnekäänutüüpide ja nende n-ö lõplike variantidena, võiksime selles näha teatava püsivusastmega puhtjuhuslikult fikseeritud kujundkõne kasutust, mille põhjal teha järeldusi/üldistusi eesti fraseologismide ja nende varieerumise kohta.

Võtmesõnad: leksikon, fraseologism, kõnekäänd, andmebaas, kujundisemantika

Arvukaid keeles kunagi käibel olnud ja ka tänapäeval kasutuses olevaid püsiühendeid, mis erinevad nii oma kinnistumus- kui ka metafoorsusastmelt, tavatsetakse pidada kas fraseologismideks või kõnekäändudeks. Terminit *fraseologism* on Eestis seni kasutatud põhiliselt lingvistikas, terminit *kõnekäänd* folkloristikas (vt nt Krikmann 2004: 103, Baran 1999: 23). See eristus, mis esmapilgul paistab olevat puhtterminoloogiline, seondub muu hulgas fraseologismide-kõnekäändude esitamisega akadeemilises väljaandes, (elektroonilises) andmebaasis vm. Küsimus on selles, kas kirjeldada fraseologismideks või kõnekäändudeks nimetatavaid püsiühendeid, nende tunnuseid, kasutust, funktsioone jm lingvistika või folkloristika vaatepunktist ja uurida neid vastavalt sellele erinevate meetoditega. Ehk teisisõnu, kas püsiühendid kuuluvad pigem keelde või on nende puhul tegemist rahvaluuleteostega. Mõistagi ei välista need kaks lähene mist teineteist, kuid kumba siiski eelistada? Artiklis osutatakse püsiühendite mõnele olulisele omadusele, mille kaudu võiks jõuda probleemi lahenduseni. Allikmaterjal pärineb eesti kõnekäändude ja fraseologismide andmebaasist¹ ja Internetist.

*Artikkel on valminud ETF-i grandil 6147 toel.

¹ www.folklore.ee/justkui/ (28.03.2005).

Sissejuhatus

1994. aastal alustati EKI toonases folkloristika osakonnas grandiprojekti „Eesti kõnekäändude tüpologia ja süstemaatika”, mille eesmärgiks oli eesti kõnekäändude arhiivmaterjali korrastamine. Lühidalt öeldes seati lähte-eelduseks, et kõnekäänud kui folkloorsed üksused käibivad tüüpina, mis võivad oma aktualisatsioonides küll teatud määral varieeruda, kuid ühe ja sama ütlusetüübi tekstide tähendus ja leksikaalne koosseis on siiski üldjoontes üks ja seesama (vt EV I: 63). Eesti lühivormide tüpologiseerimine oli seni toimunud nimelt soome traditsiooni vaimus idee- ja tuumasamasuspõhimõtet järgides. Kuna vanasõnad olid selleks ajaks tüpologiseeritud ja ka mõistatustega opereeriti aktiivselt sama meetoodika alusel, siis ei paistnud olevat mingit kaalukamat põhjust pidada kõnekäände selles suhtes erandiks, eriti arvestades kaugemat sihti avaldada vanasõnadega analoogne žanripõhine antoloogia.

Küll olid „Eesti vanasõnade” koostajad andnud endale aru, et elava vanasõnaainestiku kirjususe tõttu on raske välja töötada kõiki üksikjuhte katvaid kriteeriume, mis näitaksid üheselt ära, milliste semantiliste, leksikaalsete, süntaktiliste, eufooniliste vm vahekordadega vanasõnatekste tuleb lugeda ühe ja sama vanasõnatüübi variantideks, milliseid peaks käsitama eri vanasõnatüüpide esindajatena (vt EV I: 63). Arvo Krikmann on oma kirjutistes jätkuvalt (vt nt Krikmann 1997: 150, 151 ja 185, 187; 1999) rõhutanud igapäevakeeles kasutatavate, kuid mitte esitatavate (nagu see on näiteks rahvajuttude või mõistatuste puhul) ütluste piiripealsust keele ja folkloori suhtes ning nende eristaatust folklooris. Suhteliselt lühisõnalistena jäävad nii vanasõnad kui ka kõnekäänud inimestele hästi meelde, liiatigi vesteldakse ju sagedamini kui lauldakse või jutustatakse. Samuti tekib fraseoloogiline improvisatsioon suurema tõenäosusega kui uus laul või jutt. Kõige selle tõttu on retoorilist folkloori esindavate tüpoloogiliste üksuste arv arhiivis nii mõistatuste kui ka ülejäänud folklooriga võrreldes eriti suur.

Folkloori stabiilsusseaduse toimel – hoida muutusi teatud piires, taandada neist juhuslikud ja mitte kaugeneda tundmatuseni nn algkujust – peaks ütluste identiteet eriti kindlalt kaitstud olema. Stabiilsusseaduse vastu räägivad eelkõige pragmaatiliselt olulisimates teema- ja ideepiirkondades tekkivad arvukad hübriidvormid, tüpoloogilised segunemised, ristumised jmt, kuhu on segatud just nimelt (enamasti eriti lühikesed) vormelikud vanasõnad ja kõnekäänud. On ju igasugused lühitekstid tüpo-

loogilistele muutustele eriti vastuvõtlikud, sest põhimõtteliselt võime neid toimunuks pidada juba pärast ühe leksikaalse komponendi lisamist/äräjätmist või sünonüümiga asendamist (Krikmann 1999). Näiteks järgmistele ütluste semantiliselt olulisimaid elemente võib suure tõenäosusega pidada kontekstisünonüümideks ja keelendeid endid kui mitte täis-, siis osasünonüümideks kindlasti:

AADAMA-aegne, ANTSU-aegne, HALLIAegne, IISRAELIAegne, KATKUAegne, MUUGAAegne 'mungaegne', *NOA-aegne, RITIAegne* 'rüütliagene', *ROOTSI-aegne, SÕJAAegne, TULELUKUAegne, VANA-KAI-aegne* 'Vana-Katariina-aegne'.

Kõigi nimetatud adjektiividega kirjeldatakse kedagi või midagi vana, kulunud, endisaegset, moest läinut, nt

Nii sõna om korjatu enne viiuputust, mina ei ole kuulu neid, NOAAJATSE sõna (Trv). *Noh sina oled see vana MUUGAAEGNE, sina tead nüüd jah* (Pee). *ANTSU-AEGNE kasukas* 'kasukas on ostetud kodanliku valitsuse ajal' (Vil). *Sa oled ikka oma riideskäämisega õite HALLIAEGNE* (Kuu).

Kas siin tuleb näha kahteteistkümnet eri väljendit või ainult ühe variante? Kas isiku- või kohanime sisaldavad liitsõnad tuleb eristada üksteisest ja ülejäänuid? Või ei tuleks nimetatuid pidada ei fraseologismideks ega folklooritekstideks, vaid tavalisteks liitsõnadeks või sõnaühenditeks, mida võidakse kasutada nii otseses kui ka ülekantud tähenduses. Nagu järgmisi sarnase struktuuriga keelendeid:

eestiaegne – 'klikeaegne' *Hea eestiaegne mööbel* (ÕS); 'Eesti Vabariigi aegne' *Vanamutt oli tähtis inimene, eestiaegse kolonelleitnandi proua* (EKSS); *korralik eestiaegne kivimaja; Rakvere seminaris olid eestiaegsed õpetajad, eestiaegne vaim;*

klikeaeg, klikiaeg – '1920.–30. aastad Eesti Vabariigis' *See serviis on veel klikeajast* (ÕS); 'kliki võimuloleku aeg' (EKSS); *klikiaegne* 'klikiajal esinev, klikiajast pärinev' (EKSS); *See on täiesti klikiaegne lähenemine;*

Vene aeg – *Head Vene-aegsed ka veneaegsed kirsad* (ÕS); *Mul on vana veneaegne odav tugev suusakepp; veneaegne rangelt reglementeeritud meedia.*

Vrd ka

Rootsi aeg – *Vana hea Rootsi aeg, Rootsi-aegne, ka rootsiaegne* (ÕS); *Tegu on sama nähtuse rootsiaegse versiooniga;*

Katariina-aegne – Ammu kulunud laused ja sõnad nagu Katariina-aegsed veeringud, millel pole enam kulli ega kirja (Kam).

Kas eespool loetletud jmt ütlusi saab üldse esitada diskreetsete tüüpide lineaarse reana (vt Krikmann 1999) ja on sel mõtet? Need on kõnealuse materjali juures vaid mõned probleemid, mis folkloorikeskse lähenemise korral pidevalt üles kerkivad.

A. Krikmann (1997: 150) on pidanud võimalikuks, et kõnekäänud talletuvad mällu eelkõige kujundisemantikast lähtuvate assotsiatsioonidena, mõistatused eufooniliste ornamentidena ja vanasõnad loogilis-semantiliste stereotüüpidenäoliseks. Ja vastavalt peaks erinema ka nende käekäik folkloorses teadvuses ja väljundites. Kusjuures traditsioonis ei liigu tõenäoliselt mitte kanoonilised valmislaused, „vaid suur hulk alamat järku üksusi: „tühje” rütmi- ja kõlaskeeme ning süntaktilis-loogilisi malle.” (EV I: 65)

Järgnevalt analüüsin, kui võrd aitaks tüpoloogilisi ummikseise vältida ja/või seletada püsiväljendite lingvistilise nurga alt vaatamine. Juba lühikesel tutvusel järel eesti püsiväljenditega paistab silma, et üldjoontes on neile omane:

- 1) **suhteliselt vaba muuteparadigma ja väljendisisene sõnajärg**, nt *Ma tantsin sinu pulmas* (Kad), *Saan sinu pulmas tantsida* (Hää), *Saad minu pulmas tantsida* (Hää). Piirangud väljendite morfoloogilis-süntaktilisele struktuurile on enamjaolt seotud ja põhjendatavad eesti keele grammatilise struktuuriga;
- 2) **suhteliselt vabalt varieeritav leksikaalne koosseis**, nt *Hõiskab kui pulmaline* (Trv), *Räuskavad nagu kolmanda päeva pulmalised*. Siinsed piirangud on enamjaolt semantilised, tulenedes sõnadevahelistest leksikaalsetest suhetest. (Vt ka EV I: 68 jj.)

Niisiis ei ole suur osa eesti püsiväljenditest lahutamatu elementide tarundunud tervikud, pigem tingib nende avatud struktuur suure improvisatoorse elemendi osakaalu (vt Krikmann 1997: 185). Tegemist on vaid piiratud leksikaalse seostumusega sõnaühenditega (vt A. Õim 1993: 5, 6),

- a) mis on küll konventsionaalsed, kuid kasutuses eesti keele grammatikale vastavalt üsna vabalt muudetavad;
- b) millega teatud (enamasti korduvate) kujundite vahendusel kirjeldatakse konkreetseid situatsioone, ideid (vt ka Krikmann 1997: 52).

Käesoleva artikli kontekstis on oluline, kas selline varieerumine on väljendispetsiifiline omadus. Kui jah, siis tuleb sellised sõnaühendid fikseerida ainukordsete paröömilis-leksikaalsete üksustena. Vastasel juhul on tegemist vaba metafoorse sõnakasutusega. Peatun artiklis asjaoludel, mis võivad mõjutada eesti püsiväljendite struktuuri ja leksikaalset koosseisu, ning püüan sellele toetudes saada selgust artikli algul ülesseatud küsimustes.

1. Püsiväljendite morfoloogilis-süntaktilist struktuuri mõjutavaid seiku

Fraseologismide juures rõhutatakse sageli neile iseloomulikku puudulikku morfoloogilist paradigmat – väljendi seostumisel lauses teiste sõnadega teatud vormid puuduvad. Siin on määrava tähtsusega, millisesse leksikaalgrammatilisse rühma väljend kuulub. Näiteks verbiühenditel võib olla piiratud arv, aeg ja pöörded, samas on raske eelistada mõnda järgmis(t)est kasutus(t)est teis(t)ele:

Mina ei viska vaba aega TÜHJA TUULT TALLAMA. Hea võimalus .. lolli mängida, TÜHJA TUULT TALLATA ja labasusi kõnelda. Mis ma TALLAN TÜHJA TUULT. .. ja teadagi, kuidas ennustused TÜHJA TUULT TALLAVAD. .. OLEME TALLANUD TÜHJA TUULT.. treeningutel POLE TÜHJA TUULT TALLATUD. .. ÄRA TALLA TÜHJA TUULT.

Nii mõnegi püsiväljendi puudulikku vormiparadigmat võib aidata selgitada selle komponentide sõnaliigi määramine. Näiteks kui pidada sõnaühendeid *käest ära minema, käest ära olema* noomenist ja verbist koosnevateks väljendverbideks, siis paistab nimisõna ainsusevormi kinnistumine olevat väljendispetsiifiline omadus (vt Muischnek 2004: 575). Kui aga pidada neid ühendeid väljendverbidega süntaktiliselt ja semantiliselt analoogseteks ühendverbideks, siis on sõna *käest* käsitatav (afiksaal)-adverbina, mis võib sõne tasandil esineda ka adpositsioonina (ilma et selle primaarset kuuluvust konkreetseesse mitteiseseisvasse sõnaliiki oleks alati võimalik kindlaks teha) (vt EKG 1995: 26, 33). See seletab ka, miks eesti keele valdaja siin vormivalikul ei eksi, nt

Firmades LÄHEKS asi KÄEST ÄRA .. Natukene KÄEST ÄRA LÄINUD laupäeva õhtu. .. ja kõik vaatasid, et mäng LÄHEB KÄEST ÄRA, kuid siiski .. Tervis ON nagu natukene KÄEST ÄRA. Euroopas ON röövlindude kaitse KÄEST ÄRA kahes kohas. Umbes 5%-l ettevõtetest ON töökeskkond täiesti KÄEST ÄRA. Vrd ka Võta lapsel kindad KÄEST ja saapad JALAST.

Juhte, kus iseseisvaid eritähenduslikke püsiväljendeid eristabki vaid nimisõna arvuvorm, ei saa kindlasti pidada domineerivaiks, vrd

SILM läheb kinni 'tukastama', laseb SILMA kinni 'tukastama', paneb SILMAD kinni 'surema', SILMAD on kinni 'surnud', ei ole SILMA kinni saanud 'ei ole üldse magada saanud', pigistab SILMA kinni 'maha vaikima'.

Nagu kõigi lause moodustajate puhul, sõltub püsiväljendi koostisosade vorm ja esinemine lauses/väljendis nende osade omavahelistest grammatilistest seostest. Väljendi komponendid võivad esineda pöördjärjehetuses, nt *taevale tänu, tänu taevale; kepp ja kott, kott ja kepp; pealaest jalatallani, jalatallast pealaeni; nõu ja jõuga, jõu ja nõuga*; koostisosade järjekorda võib mõjutada väljendi reksioonimalli valik, nt kellegi *keelepaelad lähevad lahti, kellelgi lähevad keelepaelad lahti* (vt A. Õim 1993: 7).

„Kui väljendverbi nominaalne komponent on formaalselt sihitise positsioonis, ei saa ta muutuda vastavalt sihitise käändevahelduse reeglitele.” (Muischnek 2004: 575) Kuid väljendi *keelt peksma* puhul tuleneb see sõnaühendi süntaktilisest liigendamatuses. Huno Rätsepa (2002: 166 jj) järgi moodustab siin üks laiendeid ehk noomen *keelt* koos verbiga süntaktilise tsentrumi, mis määrab muude laiendite olemasolu ja vormi lauses. See püsisõna ei esinda enam lihtverbi *peksma* reksioonistruktuuritüübi elementi, nagu sõnavorm *last* vabas sõnaühendis *last peksma*, vaid kuulub süntaktiliselt lahutamatu elemendina verbi juurde. Nii erinebki väljendverbi *keelt peksma* reksioonistruktuuritüüp lihtverbi *peksma* reksioonistruktuuritüüpidest, vrd

Samuti on tema see, kes teinekord nendega niisama lihtsalt keelt peksab ja Maksuvõlglasi peksame kaigastega ja loobime poriga.

H. Rätsep rõhutab, et väljendverbide süntaktiline terviklikkus on otseselt seotud nende verbide semantiliste iseärasustega. Erinevalt vabadest sõnaühenditest, mille kogutähendus moodustub komponentide üksiktähenduste summa alusel, on väljendverbide kogutähendus, s.o aktuaalne tähendus, erinev komponentide tähenduste summast, s.o tausttähendusest. Vastavalt sellele on väljendverbidel ka kaks süntaktilist liigendust: taustaks olev liigendus, s.o kivilinenud, tuhmunud süntaktiliste seoste kompleks, millele vastab tausttähendus, ning liigenduse puudumine, kus on ainult üks süntaktiline tervik, mis vastab aktuaalsele tähendusele ja

on lausemalli kekmeks. Niisiis sisaldab *keelt peksma* ainukordse sõnaühendina maksimaalselt individualiseeritud esinemusega noomenit – siin saab verbi käändsõnaliseks laiendiks olla vaid üks kindel selle klassi esindaja kindlas grammatilises vormis (Rätsep 2002: 163). Eesti kõnekäändude ja fraseologismide andmebaasi andmeil on selles väljendis harva võimalik ka väga piiratud asendamine, nt *Mida sa PEKSAT oma SUUT tõise pääle!* (Lüg). Pisut sagedamini tuleb ette nimisõnalisi vorme, nt

keelepeksmine, keelepeks – *Ta elaski KEELEPEKSMISE pääl, ta-m ta leib* (Har). *Meite suilisel on ju ka KEELEPEKSMISE amet* (Khk). *KEELEPEKS, tehasse ilmaasjata juttusi* (Khk).

Võimaldab ju produktiivne substantiivisufiks *-mine* automaatselt moodustada mis tahes verbivormi kõrvale samast tüvest lähtuva teonime (EKG 1995: 477).² Ka konversiooni abil toimuv nominalisatsioon on Silvi Vare (2004: 917) järgi alustüve struktuurilise sobivuse korral põhimõtteliselt alati võimalik, kui selleks vajadus tekib – sageli toimub see konkreetse kasutusjuhtumi raames konstruktsiooni tasandil, realiseerudes ühes kindlas, just selle seosega määratud vormis. Puhtsüntaktilise konversiooni puhul on tegemist kontekstuaalse liigivahetusega, mille vajadus tuleneb otseselt kindlast lauselisest seosest, nt *LOLL ei saanud midagi aru*. Sellised sõna tavalisest käitumisest hälbivad kasutusjuhud ei kuulu leksikoni, vaid on teksti üksused. Sisuliselt on tüveline teonimemoodustus ja *mine*-liiteliste teonimede moodustamine vaadeldavad rööpsete nominalisatsiooniviisidena, mida teatavatel juhtudel (ühendverbide korral) on võimalik üsna vabalt vaheldada (Vare 2004: 916–918).

Kõik eespool toodud näited demonstreerivad püsiväljendite vormivahelduse lahutamatust nende leksikaalsest muutlikkusest.

2. Püsiväljendite leksikaalset koosseisu mõjutavaid seiku

Püsiväljendi leksikaalse koosseisu varieerumine avaldub komponentide asendamises, nt *oma õiget ~ tõelist nägu ~ palet näitama*, väljajätus, nt *närve seest välja sööma ~ närve sööma*, või lisamises, nt *pead andma ~ oma pead andma ~ oma pead pandiks andma*. Väljendi koostisosade asendamine võib toimuda sünonüümsuse alusel, nt *valetama ~ luiskama nii et suu suitseb*, või ühe ja sama semantilise välja piires, nt *kops läheb ~*

² Fraseoloogias on selline sõnamoodustus küll mõnevõrra piiratum kui verbide puhul üldiselt. Samas võidakse nii fraseoloogilise verbiühendi kui ka teo- ja tegijanime olemasolu korral eelistada just viimaseid (vt A. Õim 2001: 556, 557).

kargab üle maksa; asendatavate komponentide vahel võib puududa tähenduslik seos, nt *peapesu andma ~ tegema*; asendamine võib toimuda üheaegselt kõigis kolmes punktis märgitu alusel, nt *suu käib ~ jookseb ~ jahvatab nagu tatraveski* (A. Öim 1993: 6). „Fraseoloogiasõnaraamat“ (A. Öim 1993, 2000) on sünonüüme või ühe ja sama semantilise välja sõnu sisaldavad fraseologismid esitatud ühe ja sama märksõna all variantsete väljenditena, nt *kukalt kratsima, kukalt sügama*. Kui asendatavate komponentide vahel ei ole nimetatud seoseid, siis on tegu sünonüümsete väljenditega, nt *keelt väänama, keelt murdma, keelt purssima*, ja nad on esitatud omaette märksõnade all. Kui komponentide asendamisel ei muutu fraseologismi struktuur, siis kolmest ja enamast osisest koosneva väljendi komponentide asendamise teel saadud väljend loetakse variantiks, nt *sääsest elevanti tegema, kärksest elevanti tegema*, sõltumata asenduse tüübist. Kui komponentide asendamisega kaasneb väljendi struktuuri muutumine, siis saadud väljendid loetakse sünonüümideks, nt *vett silma võtma, vesi tuleb silma* (A. Öim 1993: 7). Feliks Vakk (1970: 268) on semantiliselt, struktuuriliselt ja leksikaalselt ühtseid fraseologisme nimetanud sünonüümseteks fraseoloogilisteks variantideks. Viimastevahelised erinevused puudutavad vaid üksikute komponentide leksikaalset ja grammatilist vormistust. Struktuursetele sünonüümidele vastanduvad F. Vaka järgi semantiliselt diferentseeritud variandid.

Niisiis võib öelda, et püsiväljendite leksikaalse koosseisu varieerumine sõltub paljuski nende komponentide vahelistest leksikaalsetest suhetest. Kuid nimetatud leksikaalsed komponendid ei ole sageli mitte keelised sünonüümid, vaid sünonüümid konteksti alusel, mis avalduvad nii tähenduse kui ka vormi tasandil. Vaatame ühte leksikaalse varieerumise juhtu. Eesti fraseoloogias leidub hulk ütlusi, mis koosnevad verbist ja substantiivist komitatiivis ning mille vastav aktantne moodustaja täidab vahendi semantilist funktsiooni, nt *peoga ~ kamaluga ~ roobiga ~ rehaga ~ labidaga ~ kühvliga sisse ajama ~ kokku ajama*. Väljenditega kirjeldatakse küll eri tegevusi söömisest varanduse kogumiseni, kuid neil on ka ühist:

- a) verbi tähendus on üldistatult ‘midagi endale kahmama, kokku ajama’, kuigi vrd *Mandriosa ümber on saari ja saarekesi puistatud kui PEOGA*;
- b) tegevusobjektiks on miski, mida on väga palju, suures koguses, lõputult, vrd .. *kes PIHUGA tablette neelavad. Lauseehituse eest PIHUGA komplimente ..*

Sellest tulenevalt on väljendite kasutussituatsioonid väga sarnased, nt

AESIME mustikuid PÜUGA SISSE (Emm). Marju pidi olema metsas ninda et AJA KAMALUGA KOKKU, nävad lähned siis kohe terve perega jaule (Iis). Täo oo marju mõtsan pallu, AA KU ROOBIGA KOKKU (Krk). Ooh meie saime mustisõstraid ninda palju, et VÕIB KÜHVLIKA KOKKU LÜKKADA (Iis). Sopka Kusta AJA raha NIGU ROOBIGA KOKKU (Har). Ahne ku kurat teine, KRAAPAKS igalt puolt omale KASVAI LUUA JA LABIDAGA (Iis).

On selge, et kõik nimetatud substantiivid (ja ka suurem osa verbidest) on üksteise suhtes kontekstisünonüümid. Kuid sellest seosest ja vastavate sõnauhendite väga lähedasest süntaktilisest struktuurist ei piisa, et näha siin vaid ühte väljendit. Kahtlemata on sõnad *pihk* ja *kamal*, ehk ka sõnad *labidas* ja *kühvel* (tähdenduses 'labidake') sünonüümiasuhetes. Nii võiksime näiteks toodud lausete puhul eristada väljendeid vastavalt sellele, kas neis nimetatakse inimese kehaosa või mingit töövahendit. Samas ei saa sõnu *roop*, *labidas* ja *kühvel* kuidagi isegi osasünonüümideks pidada, vaid ikka ainult kontekstisünonüümideks. Kuidas suhestub nendega sõna *reha*, nt *Justkui rehaga oli üle käidud* (varguse kohta)? Kas sõnad *reha* ja *roop* on osa- või kontekstisünonüümid? Kas siinsed potentsiaalsed püsiväljendid eristuvad üksteisest vastavalt sellele, et neis nimetatakse kehaosa ja eriotstarbelisi tööriistu? Veel jääb lahtiseks, kas nimetatuiga on kuidagi seotud ka *sülega*-kujund või seostub see rohkem kätega, nt

Kun sii kottus olli, kust sa SÜLEGE neid SISSI AIT? (Krk). Haganit, puru, liiva, prahti TULL KUI ÜSÄGA (Ote). See on kange kõnemees, sel TULEB NII KUI SÜLEGA (Vil). Ta LEIAB õhne KUI SÜLEGA (Vil).

Või peetakse siin silmas teatud laadi mahutajat? Vrd *Uusi asju TULI NAGU SÜLEGA* ja *Uusi asju TOODI NAGU KOTIGA* (Vän). Samas võivad sõnad *käsi*, *pihk* ja *süli* teatud juhtudel käituda hoopis antonüümidenä, nt

Keskpaigast pisu, et võta kohe käega kinni (Jõh). Nii peenike, et võta peoga ümbert kinni (Pöi). Sel hakka sülega ümbert kinni 'paksu inimese kohta' (Juu).

Samamoodi kui sünonüümid kujutab endast lahtist hulka eesti keele deskriptiivne ja onomatopoeetiline sõnavara, mida olemasolevate mallide eeskujul on hõlbus täiendada (Erelt jt 2000: 450, vt ka Krikmann 2000:

13). Eesti kirjakeele tüvevara 5464–5539 tüve hulgas on H. Rätsepa (2002: 62 jj) andmeil 1086–1094 onomatopoeetilis-deskriptiivset ja interjektioonilist tüve, millest omakorda umbes 60% on olemas üksnes eesti keeles ja mille enamik ongi tõenäoliselt loodud eesti keele kujunemise käigus. Meie praegune onomatopoeetiline tüvevara on sünenud põhiliselt läänemeresoome algkeele aegadest peale; 95%-le eesti keele onomatopoeetilis-deskriptiivsetest tüvedest kaugemates sugulaskeeltes vasteid ei leidu. Vaatame lähemalt väljendi *lõugu lõksutama* (täendus 'rääkima') rohketes sõnastusvormides esinevaid helimatkingul põhinevaid verbe *laksutama, lõksutama, plaksutama, plaugutama, lõugutama, kolgutama, kolkama, kolistama, kobrutama*. On selge, et siinset verbikasutust mõjutab tähenduse kõrval põhiliselt häälikusümboolika, s.o motiveeritud seos sõna häälikulise kuju ja tähenduse vahel (Erelt jt 2000: 450). Seda, et verbivalik ei sõltu kuigivõrd alliteratsioonist, kinnitavad näited

Küll ta LÕKSUTAS neid HAMBID (Kod). Mis sa oma KEELT siin LÕKSUTAD! KEELEPLAKSUTI, LAKSUTAB oma KEELT, räägib santi juttu (Jäm). Eided LAKSUTAVAD ise keskis SUUD (Lüg). Mes HAMBALAKSUTAMINE sie siin jälle on (Kuu). Mis sa LAKSUTAD oma PUUST LÕUGADEGA! (Kaa).³

Samuti see, et neidsamu verbe võidakse kasutada samas tähenduses ka iseseisvalt, nt

Näed sa kuda tahab keiksugu pläma ajada, muudku LÕKSUTAB (Iis). Mina ei hakka sinuga vastamisi KOLGOTAMA (Kod). Ära LOUGUTA siin, see pole tõsi, mis sa räägid! Kes tema LOUGUTAMIST jõuab kuulda (Rei). Mis sa LÕUGUTAD! (Rap).

Näeme, et situatsiooni, kus keegi räägib valjult, palju, tühja juttu vm moodi, kirjeldatakse ühe ja sama kujundi abil, ning et see kujund esitatakse struktuurilt erinevate, kuid leksikaal-semantiliselt äärmiselt lähedaste keelendite abil. Ühe ja sama mõiste keelendamine sarnaste leksikaalsete vahenditega iseloomustab aga kogu (eesti) fraseoloogiat. Mõistagi ei esinda viimased lausenäited mitte fraseoloogiat, vaid vaba kujundlikku sõnakasutust, mistõttu kerkib taas üles vaba ja püsiva sõnaühendi suhte probleemistik. See võiks olla taas üks tõendeid, et püsiväljendid eelistavad käituda dünaamiliste keeletüksustena, mille varieerumiskiire ette aimata ja kanoonilisel kujul fikseerida ei ole mõistlik. Nii

³ Folkloristika seisukohast tuleks verbi vaheldumine siin tõenäoliselt fikseerida kinnistunud varieerumisvõimalustes.

nagu erinevate tuletiste juures, oleks ka väljendivariantide kohta paslik küsida, kas nad on tõepoolest väljakujunenud leksikoniüksused või on tegemist juhuslike moodustistega. Traditsiooniliselt sõnastatakse kujundi ja selle leksikaalse seostumise üldistusena mingi sõnaühend – mida peetakse püsiühendiks ja mille varieerumist teatud „mõistlikes” piires aktsepteeritakse, kuid sealt edasi enam mitte. Arvestades eesti keele väljendispetsiifikat, oleks aga igati kohane väljendipiire laiendada.

Kokkuvõte

Eesti püsiväljendite süntaktilist struktuuri ja leksikaalset koosseisu iseloomustab suhteline vabadus, avatus erisugustele muutustele. Sellest tulenevalt on kõnealuse materjali süstematiseerimise juures oluline arvestada võimalusega, et igapäevases keelekasutuses võidakse üht või teist väljendirida jätkata,⁴ ilma et see tooks kaasa mingeidki raskusi väljendist arusaamisel. Teisalt ilmnevad püsiväljendites mitmesugused grammatilised ja leksikaalsed piirangud. Oluline on, et mõlemad tunnusjooned on tihti peale seletatavad/põhjendatavad eesti keele olemusest tulenevate asjaoludega.

Vaadeldud väljendite keelenähtuste hulka arvamise kasuks räägib ka see, et folkloorne kõnekäänutüüp peaks oma määratluse järgi olema palju püsivama ja ühtlasema koosseisuga, kui peaaegu fikseerimatute piiridega ütlused seda tegelikult on. Selle asemel et käsitada konkreetset arhiiviainest potentsiaalsete kõnekäänutüüpide ja nende n-ö lõplike variantidena, võiksime selles näha teatava püsivusastmega puhtjuhuslikult fikseeritud kujundkõne kasutust (Krikmann 1997: 188), mille põhjal teha järeldusi/üldistusi eesti püsiväljendite ja nende varieerumise kohta.

⁴ Tõsi, A. Krikmann rõhutab, et „pole õige asju kujutleda nii, et on olemas lihtsalt teatud hulk süntaktilisi malle (stereotüüpe, „valemeid”), millesse valatakse järjest uusi sisusid ja saadakse niiviisi uusi ja uusi ütlusi. Iga vanasõna (või ka aredam kõnekäänd) on omaette miniatuurne kunstiteos, individualiteet.” (Krikmann 1997: 64; vt ka A. Krikmanni uusimat käsitlust Krikmann 2004: 106 jj) Ilmselt ei saa seda öelda suurema osa fraseoloogia kohta.

Kirjandus

- Baran, Anneli 1999.** Kõnekäänud ja fraseoloogia – distinktsiooni võimalikkusest/vajalikkusest. – Lohetapja. (= Pro folkloristica VI.) Eesti Kirjandusmuuseum. Tartu, 20–24.
- Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999.** Toimetanud Tiiu Erelt, koostanud Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik ja Tiiu Erelt. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Eesti kirjakeele seletussõnaraamat.** I–. 1988–. Eesti Keele Instituut. Tallinn.
- Eesti vanasõnad.** I–V. 1980–1988. Koostanud A. Hussar, A. Krikmann, E. Norman, V. Pino, I. Sarv, R. Saukas. Toimetanud A. Krikmann, I. Sarv. Tallinn: Eesti Raamat.
- Erelt, Mati, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1995.** Eesti keele grammatika I. Morfoloogia. Sõnamoodustus. Trükki toimetanud Mati Erelt (peatoimetajana), Tiiu Erelt, Henn Saari, Ülle Viks. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn.
- Erelt jt = Erelt, Mati, Tiiu Erelt, Kristiina Ross 2000.** Eesti keele käsiraamat. Teine, täiendatud trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Krikmann, Arvo 1997.** Sissevaateid folkloori lühivormidesse I: Põhimõisteid, žanrisuhteid, üldprobleeme. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Krikmann, Arvo 1999.** Vanasõnad loomade identiteedist (Tüpoloogilisi memuaare). – Mäetagused 12. Hüperajakiri. Toimetanud M. Kõiva, A. Kuperjanov. Eesti Kirjandusmuuseumi rahvausundi ja meedia rühm. Tartu, 52–86. <http://www.folklore.ee/tagused/nr12/elukad.htm> (28.03.2005).
- Krikmann, Arvo 2000.** Tere teele, tere meele, tere egalõ talolõ. Valik lõunaeesti mõistatusi. Eesti Kirjandusmuuseum. Tartu.
- Krikmann, Arvo 2004.** „Sai hea obaduse vastu obadust”: Löömist ja peksmist märkivad väljendid eesti keeles. – Reektor 3. Toimetanud A. Krikmann. Eesti Kirjandusmuuseum, Folkloristika osakond, Eesti Kultuuriloo ja Folkloristika Keskus. Tartu.
- Muischnek, Kadri 2004.** Verbi ja noomeni püsiühenditest eesti keeles. – Keel ja Kirjandus 8, 574–589.
- Rätsep, Huno 2002.** Sõnaloo raamat. Tartu: Ilmamaa.
- Vakk, Feliks 1970.** Suured ninad murdsid päid ... (Pea ja selle osad rahvalike ütluste peeglis). Tallinn: Valgus.
- Vare, Silvi 2004.** Põgusalt ühest leksika ja süntaksi piirinähtusest. – Keel ja Kirjandus 12, 915–922.
- Õim, Asta 1993.** Fraseoloogiasõnaraamat. Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn.

- Õim, Asta 2000.** Fraseoloogiasõnaraamat. 2., täiendatud ja parandatud trükk.
Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Õim, Asta 2001.** Isikunimetustest eesti fraseoloogias. – Keel ja Kirjandus 8,
554–562.

Phraseological unit versus saying

Katre Õim

The syntactic structure and lexical composition of the Estonian phraseological units are characterized by relative freedom and openness to various changes. Accordingly, when systematizing this kind of material one has to consider the possibility that in everyday usage one or another string of expression could be continued without causing any difficulty in understanding the expression. On the other hand, phraseological units reveal various grammatical and lexical constraints. Importantly, both of these features can often be explained / substantiated by the nature of the Estonian language. Such expressions can be regarded as linguistic phenomena also for the reason that by definition sayings belonging to the folkloric type should have a much stabler and uniform composition than sayings with their almost non-fixable boundaries. Instead of regarding specific archival data as potential types of sayings and their so-called final variants, one could regard it as accidentally fixed figurative speech with a certain degree of stability, which enables us to reach some conclusions and to make some generalizations about Estonian phraseological units and their variations.